

Sylwester Czopek*

Cultural Change from the Perspective of Cultural-Historical Archaeology

ABSTRACT

S. Czopek 2011. Cultural Change from the Perspective of Cultural-Historical Archaeology. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* 6, 317–342

The article discusses the origins of aspects of cultural change using the example of archaeological cultures in south-eastern Poland, and with special reference to the meso-region of the lower Wisłok River. This study concludes that it is difficult to identify local roots in a traditional cultural-historical sense for most cultures within the study area. Attention is therefore focused on migrations and other population movements, as well as more complex external impacts on local populations, which are regarded as the main factors stimulating cultural change. In addition, some transformations and formations of new units may be due to local development (evolution) of cultures.

Keywords: culture, change, south-eastern Poland, migration of their changes

Received: 14.02.2011; Revised: 31.01.2012; Accepted: 5.04.2012

Explanations of cultural change can vary greatly and very much depend on the methodological and theoretical positions that are adopted. Even amongst similar perspectives, different interpretations can be observed – and this too also applies especially to cultural-historical archaeology. To start, the notion of “cultural change” must be precisely defined, because not all archaeologists understand it in the same way. For instance, looking to the subsistence base of prehistoric people one might draw the conclusion that only one “true” (revolutionary) change occurred during the transition from a hunter-gatherers economy to an agrarian one, and that all other differences should be interpreted only as modifications or transformations. On the other hand, migrations of peoples provide an opposite example, driving ethnic and cultural change at the same time (but not always) even within the same or a similar model of economy.

Generally speaking, for the present purpose, cultural change can be identified when separate archaeological divisions can be recognised in material remains, forming a culture or group (see Gediga 2006, 39).

* Instytut Archeologii, Uniwersytet Rzeszowski, ul. Hoffmanowej 8, 35-016 Rzeszów, Poland; sycz@archeologia.rzeszow.pl

An 'archaeological culture' is used in the commonly accepted sense of a chronologically and spatially cohesive group of objects and other features. This definition is important because here we are interested in the origins of cultural change, not a theoretical discussion of the possible or probable mechanisms and consequences of change.

Before proceeding to more specific considerations, several theoretical considerations should be addressed.

In the first instance, we can reflect on varying understandings of archaeological culture as researchers disagree on whether cultures can be seen or not.

Probably the best example in Polish archaeology is the long-standing and still ongoing discussion of the relationship between the Pomeranian culture and so-called the Cloche Grave culture (Węgrzynowicz *et al.* 1995). Some researchers regard them as two separate units, while the others combine them. The lack of explicit, objective criteria in this discussion was highlighted some time ago (Malinowski 1968). Cultural units distinguished by most archaeologists are those that can be observed as fully developed. Difficulties in separating the causes of cultural change from the effects of change is the main reason for the lack of observation *in statu nascendi*. The definition of the spatial extent or territory where changes can be examined is also problematic, as factors such as the intensity of settlement and the chronology of distinctive attributes and features can vary greatly. It is generally very difficult (not always possible, and sometimes even pointless) to identify a so-called 'genetic' origin area for a given culture, i.e. a territory where the basic features emerged the earliest, and later became visible throughout the area occupied by the group. What is more, the source data is not always satisfactory.

From the perspective of cultural-historical archaeology, two aspects reveal particular meaning while dealing with cultural changes. The first is the classic typological-chronological inference, and the other one is settlement archaeology. The first analyses and organizes source material taking into account their diversity in time and space. This fundamental knowledge, supplemented by less clearly defined cultural features, is usually the basis for tracing possible links and phasing of different groups and material culture categories. Such approaches do not usually consider the spatial expression or distribution of the material. The autochthonists school (e.g. Kostrzewski 1961) provides

a classic example as they usually considered all the instruments of culture in isolation from their distribution in an area. This meant that each of the essential features could be identified with the whole range of culture. However, the spatial or territorial dimension appears to be very important, not least because settlement archaeology helps to combine archaeological sources (sites) with elements of the environment. It provides the opportunity to “capture the settlement processes”, defined as the “recognition at the particular areas the appearance and disappearance of the settlement” (Jankuhn 2004, 19). On the other hand, however, it also asks the question about how useful the methods of inference characteristic for settlement archaeology are to the study of cultural change. “It is sometimes possible to show the disappearance of the settlement, the emergence of different, ethnically new settlement” (Jankuhn 2004, 159). In this case the following conditions should be met:

- identification of settlement disappearance in the region at particular (certain) time;
- confirmation of re-settlement processes developing independently from preceding ones.

Well researched regions provide appropriate datasets for verifying such assumptions, including the results of extensive field walking (repeatedly reviewed), and excavations. Particular attention must be paid to some important limitations of the source data:

- it is necessary to have a complete picture of the settlement, and therefore one data collection strategy (e.g. The Polish Archaeological Record) is not enough;
- there should be an appropriate number of dated sites (as well as a basic chronological framework), which comes mainly from systematic excavations;
- observations in the field of settlement geography must be supplemented and verified in the course of excavations and natural sources (ecofacts) should be taken into account.

A precise chronological framework is particularly important to assessment of the dynamics of settlement. Settlement archaeology often relies on the observation of shaped (or mature) culture; meanwhile, but for the present purpose the most important observations should be made *in statu nascendi* – that is the observation of culture in the process of its formation. For most work on prehistoric settlement it is

impossible to do this, because it is not possible to study precise stratification of individual cultures (i.e. it is easy to differentiate individual cultures, but it is more difficult to sub-divide them on the basis of only a few distinctive ceramics collected from the surface of the site). We should also distinguish between endogenous cultural change (internal, connected with modifications and possible transformations of local cultural system) and exogenous (external, with the most extreme example such as the migration). Generally, settlement archaeology may easily identify exogenous change. Indeed, the greater the formal differences between two cultures (i.e. different organization of settlement and structural changes) the easier it is to make observations of this type.

Two further problems are the scale at which settlement-cultural changes are considered and how transformations are identified, deductions that operate in different ways. While fundamental settlement changes can be observed at micro-regional scale (defined as the basic territory in spatial organization, generally a village and a cemetery with facilities), the reliable association of these changes with of cultural change is not straightforward. Thus, not every settlement change implies a cultural change; conclusions drawn from neighbouring micro-regions may not help define territory; and cultural change in all micro-regions may not be comparable. So, even though observed change may be the result of cultural change in some micro-regions (and even larger meso-regions), it does not have to be interpreted in that way for the others. From this perspective, change visible at the elementary level of settlement archaeology is only change of the local system, and does not necessarily mean a broader cultural change.

In summary, while settlement archaeology can provide data to be included in analyses of cultural changes (or lack of them), there are many limitations to settlement research.

Interesting empirical data can be derived from observation of cultural changeability in an area. For the entire prehistory of south-eastern Poland, the best recognized territory in this respect is the lower Wisłok River meso-region (Czopek 1996; 2007, 210–227, maps in fig. 182–186; Podgórska-Czopek 2009, 218–232, maps in fig. 83). This region (area = 462 km²) provides a good case study for investigating possible cultural continuity or discontinuity. It can be defined as a meso-region, falling between a micro- and macro-region in the settlement system. In this area a cultural and chronological framework is well established,

as outlined below (sites undefined from a cultural point of view, generally dated to the Neolithic Period, are not included here):

- Final Upper Palaeolithic Period (3 sites);
- Mesolithic Period (5 sites);
- Early Neolithic Period – southern cultures (22 sites);
- Neolithic Period – Funnel Beaker culture (24 sites);
- Early Bronze Age – Mierzanowice culture (19 sites);
- Older Bronze Age – Trzciniec culture (38 sites);
- Middle Bronze Age / Early Iron Age – Tarnobrzeg Lusatian culture (187 sites);
- Roman Period – Przeworsk culture (89 sites);
- Early Middle Ages – Early Slavic culture (3 sites).

Each is represented by sites occupying more or less distinct environmental zones. Local origin is only noticeable for the transitional stage from the Trzciniec culture to the Tarnobrzeg Lusatian culture. In this case, similar settlement preferences (Czopek 1996, 79–85), so different from previously observed places in this area, and numerous traits in material culture, including ceramics, support this relationship. An excellent example is unique to the Grodzisko Dolne micro-region. It comprises a sequence of burial form, from Trzciniec inhumations, to an inhumation phase of the Tarnobrzeg Lusatian culture cemetery, to common cremation in the same necropolis. Distinct pottery with an S-shaped profile from Trzciniec sites also appears in the oldest phases of “Tarnobrzeg” cemeteries, providing evidence for continuity of basic categories of pottery making. In a modified form, as distinctive smeared pots, these also endured for a long time.

In the study area of the lower Wisłok River, we can also see a clear break in occupation, and analysis of the available datasets indicates that this is not due to poor data, but rather a real discontinuity in the past. The most striking example is the hiatus between the disappearance of the Tarnobrzeg Lusatian culture settlement (*c.* third century BC) and the appearance of the Przeworsk culture (at the earliest dated to phase B of the Roman Period in the first century AD). This break could be up to 300–400 years in duration. A shorter gap, probably lasting several decades (Podgórska-Czopek 2009, 238–245), was found between the settlement of the Roman and Migration Period and the Early Slavic materials. In this case, the later cultural model is so different to the previous one that it is difficult to suggest a local origin.

It is worth mentioning that recent large area excavations in advance of new motorways has not produced information that changes the broad culture sequence. Nor does this data change the well-known model of settlement and cultural characteristics, which was already well established throughout the study area for the period from the Bronze Age (Czopek 1996; 2007) to the initial phase of the Early Middle Ages (Podgórska-Czopek 2009).

An even more explicit example concerns the emergence of the oldest agricultural culture (Linear Pottery culture) in the sixth millennium BC on the Rzeszów-Przemyśl loess. Its origins lie outside the area, starting the Neolithic period (agricultural economy) in the Polish lands, coming from the Carpathians and Sudetes in the south. There is a consensus in the literature as to its allochthonic character in the area of contemporary Poland (Machnik 2006, 33). However, its long presence (almost 1,000 years) favoured the re-expansion from the earliest colonized areas, also supported by the preferred model of farming. Without discussing whether the Rzeszów-Przemyśl loess, a distinctive ecumene of the population of the Linear Pottery culture, was colonized directly from the South, or as a result of other population movements, its exogenous nature (in this case the population too) in this area should be emphasised, just as in other regions to the north of the Carpathians and the Sudetes.

Other Neolithic communities are represented here primarily by the people of the Funnel Beaker culture, and (with a slightly different nature) the Corded Ware culture. With regard to these units, it would be also very difficult to prove local roots (i.e. the San-Wisłok area with the adjoining Pre-mountainous Loess Plateau / Kańczuga Uplands). The same is true of other prehistoric cultures, and above all, the Early Slavic settlement. Differences between the Przeworsk culture of the Roman and Migration Periods and Early Slavic material culture in the earliest phase of the Early Middle Ages are so great that it is one of the foundations of the thesis of Slavic allochtonism on Polish territory. Another reason is the hiatus mentioned above.

Thus, in considering settlement-cultural transformations in the valley of the lower Wisłok and middle San there appears to be a lack of continuity between particular units. After taking into account differences in how culture is manifested, we can identify an episodic rather than a continuous process. However, two interpretations of this

observation are possible. Firstly, that the analysed area is too small (or unrepresentative) to draw conclusions about wider cultural change, and the observed patterns maybe a product of the partly random creation of the archaeological record. Therefore it may produce a false picture. Secondly, however, recorded changes may reflect real chronological and spatial relationships in cultural units.

This is quite a complex and difficult interpretative problem and has thus provoked ongoing discussion). Analysis of the archaeological record does not always provide an answer, and an ideal model of inference must involve recognition of repetitive features or processes which are maintained across chronological periods in the same area (Table 1).

Table 1. Sequence of cultures and their features in regional relations
Tabela 1. Następowo kultur i cech w relacji regionalnej

Culture/Kultura	Feature/Cecha kulturowa	Time/Czas
Model of evolution/Model ewolucyjny		
Culture/Kultura „X”	A, B, C, D, E	
Culture/Kultura „Y”	B, D, E, F, G	
Culture/Kultura „Z”	E, F, G, I, K	
Model of 'revolution'/Model „rewolucyjny”		
Culture/Kultura „X”	A, B, C, D, E	
Culture/Kultura „Y”	F, G, H, I, K	
Culture/Kultura „Z”	L, M, N, O, P	

The first model very clearly refers to classical evolution. However, analysis of the micro- and meso-regional patterns (including those mentioned above) indicates that this model is of limited value for the study area. In particular, the smaller the case study area the more difficult or even impossible it is to show it, and there are problems especially with the repeatability of significant (including processed) cultural features and good dating. The second model (“revolutionary”) emphasizes the succession of cultures without the repetition of features or clear chronological continuity. This is a kind of apparent continuity, often observed in regional systems, confused with real cultural, and even population, continuity. This group contains mainly classical exogenous changes including migrations, and like any model system, it can appear apparently simple, which is a danger.

We can conclude that cultural changes in archaeology can be analysed in a variety of ways. The most general grouping contains the

changes inspired (or derived) from outside the study area or culture (i.e. exogenous) and internal transformations (i.e. endogenous), and these are discussed in more detail below.

Exogenous changes:

- Cultural expansionism with particular emphasis on migration (broadly defined):
 - Management of a “local” anecumene;
 - Replacement of an autochthonic culture;
 - Beginning of acculturation processes (“innovative migration”).
- “Clash” of cultures (including interactions and influences of neighbours).
- Adaptation of foreign (new) cultural patterns, also in the conditions of isolation (“adaptability of cultures and groups”).

Endogenous changes:

- “Cultural Development” (change of the culture at the time).
- Response to environmental change.

The range of possible interpretations of exogenous changes is much broader than the literal understanding of endogenous transformations. We may even dispute the internal development of culture as an important factor of change. Viewed from the perspective of archaeological data sources an alternative term is modification of culture, but not necessarily leading to major structural changes. Indeed, very often the inspiration of “internal” change comes from outside.

An extremely interesting issue is the response to environmental changes. The oldest known archaeological response to such changes is migration (i.e. leaving the area because it is not appropriate to the preferred model in a given culture). In fact, this model can help us explain any cultural change in the oldest hunter-gatherer communities (Palaeolithic and Mesolithic), which responded to changing natural conditions. These were obviously the very drastic changes of the Ice Age (Pleistocene / Palaeolithic), so the specific human reaction (migration) stemmed from the massive scale of change, but also the limited adaptive mechanisms of the cultures in the face of new and changing climatic conditions and associated changes of other environmental components.

The ‘clash of cultures’ also requires discussion, principally where two cultures or groups come together. This may relate not only to ne-

ighbouring units, but it also considers a situation where a new factor (e.g. an extraneous population) appears in an area. The classic mechanism was outlined by Sławomir Kadrow and Jacek Górski for the Mierzanowice-Trzcinec relationship on the loess area of Małopolska (Górski, Kadrow 1996 ; see also Górski 2007, 32–38). It is worth noting that this type of reasoning can only take place when we have the necessary archaeological record, and crucially, a well established chronology. Cultural change is in fact dynamic.

Considering the relations between two cultures (in the same area) there are only three possible (Fig. 1) situations – $A + B = C$, $A + B = A$ and $A + B = B$ – that is that one or other of the cultures subsumes the other, or that a ‘new’ culture emerges. For all these models relevant examples can be found in the archaeological sources on Polish territory, even though not all of them are as frequent as the others. The most fixed model is when a new unit comes into existence due to the clash of two separate systems. However, the more we know about the

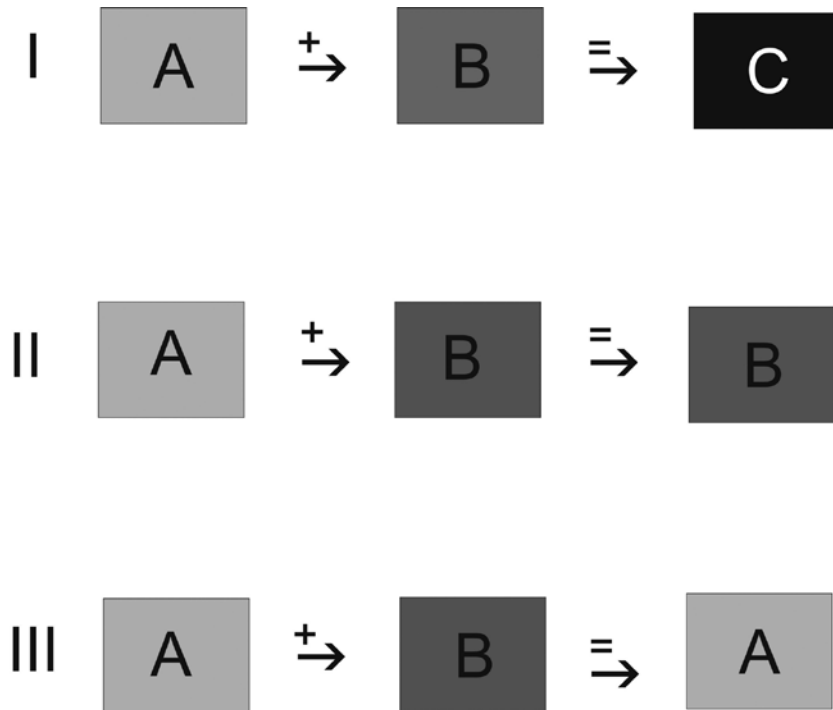

Fig. 1. A Diagram of possible relationships in the clash of two phenomena (cultures)
Ryc. 1. Schemat możliwych relacji w zderzeniu dwóch zjawisk (kultur)

archaeological record and the more accurate our dating the more often alternative suggestions appear attractive (e.g. Gorski, Kadrow 1996). The spatial dimension where changes occur is also important, as even in neighbouring regions such processes may take a different course.

Therefore, it is worth considering (Table 2) the possibility of using the division into exogenous and endogenous cultures for south-eastern Poland (see Czopek 1999).

Considering the list of characteristics above, we may notice that most cultures did not derive from local, previously occupied ground. Some of them are commonly associated with migration, with the arrival of a group of people with characteristic features. These characteristic features may be evident in ceramics, or tools, and other cultural factors, such as different funeral rites or significant changes in the settlement system. The most obvious examples that illustrate this phenomenon are the arrival of the Celts (Woźniak 2004, 133–156) and the formation of the San cluster of settlement (Karwowski 2007), or the migration of the first Slavs in the Early Middle Ages (Parczewski 2005). As for previous periods, the Magdalenian culture (Połtowicz-Bobak 2007, 35–51) or Mesolithic cultures may provide further examples. Probably the Transcarpathian cultures, particularly in the Bronze Age, can be interpreted in the same manner. The origins of cultures such as Füzesabony, Piliny or the complex of Warzyce type are difficult to identify in the earlier local groups (Czopek 1999, 111–120). Even the cultures so closely connected with the basin of the Vistula River such as Trzciniec, Pomeranian or Przeworsk, may not also be associated with local transformations. Their cultural pattern was developed in other areas, and was then moved to the basin of the San and Wisłok already formed. This is confirmed first of all by chronology, but also by analysis of the geography of settlement.

The cultures considered to be endogenous have also in their origin some exogenous elements. For example, the Tarnobrzeg Lusatian culture certainly arose in our study area (it did not exist anywhere else), but its cultural features displayed an external (“southern” or “western”) inspiration. There are cultural elements linking it with an older substrate of the Trzciniec culture (e.g. similar pottery styles and technology; continuity of settlement in the same micro- and meso-regions), but its major distinctive feature, the cremation of the dead, is not a local funeral rite. A similar mechanism can be identified in the

Table 2. Genesis of cultures and culture groups in SE Poland
Tabela 2. Kultury i grupy kulturowe Polski południowo-wschodniej w aspekcie ich genezy na tym obszarze

Culture/Kultura	Chronology/ Etap chronologiczny	Culture change/ Zmiana kulturowa		Remarks/ Uwagi
		Endogenic/ Endogenna	Exogenic/ Egzogenna	
Gravettien/grawecka	Palaeolithic/paleolit		X	
Magdalenien/magdaleńska			X	
Sviderian/świderska			X	
Komornice culture/komornicka	Mesolithic/mezolit		X	
Janisławice culture/janisławicka			X	
Linear Band Pottery culture/ceramiki wstęgowej rytej	Neolithic/Neolit		X	
Malice culture/malicka		X?		
Lublin-Volhynian culture/lubelsko-wołyńska		X?		
Funnel Beaker culture/pucharów lejkowatych			X	
Globular Amphora culture/amfor kulistych			X	
Corded Ware culture/ceramiki sznurowej			X	
Mierzanowice culture/mierzanowicka		Bronze Age and beginning of the Iron Age/ epoka brązu wraz z wczesną epoką żelaza	X?	
Trzciniec culture/trzcinicka			X	
Füzesabony culture			X	Migration/ migracja
Piliny culture/pilińska			X	
Warzyce type/typ Warzyce			X	Migration?/ migracja?
Tarnobrzeg Lusatian culture/tarnobrzeska kultura łużycka	X			
Pommeranian culture/pomorska			X	
Niepla type/typ Niepla	X			
Culture of Celts/celtycka	Pre-Roman Period/okres przedrzymski i rzymski		X	Migration/ migracja
Przeworsk culture/przeworska			X	
Wietrzno-Solina type/typ Wietrzno-Solina			X	
Early Slavic culture/wczesnoślwiańska	Early Medieval period/ wczesne średniowiecze		X	Migration/ migracja

Niepla type complex, which provided characteristic distinctive features in the Carpathian region in the Early Iron Age (Czopek, Poradyło 2008, 180 ff). Pottery technology and styles indicate both local links and much wider parallels.

The specific character of south-eastern Poland is also noteworthy. Here, the influence of southern and eastern links is strong, which is undoubtedly important in the consideration of local cultural transformations, extraneous infiltrations and even migrations. Moreover,

environmental conditions, which are a natural catalyst for cultural changes, are also a factor. Lowland parts of south-eastern Poland (i.e., the Sandomierz Basin) indicate stronger relationships with the entire basin of the Vistula River in comparison to the Carpathian area. The similarities in the environment may have proved attractive to different peoples and cultures where they were like their home territories. Examples of Bronze Age cultures include the Füzesabony and Piliny cultures, as well as Warzyce type complex or Niepla.

It should be noted that the main long-standing forces invoked to explain cultural change are either migrations or other movements of people and wider inter-group (interpersonal) relations, leading to exogenous changes within local cultures. Cultural expansion understood only as a displacement of entire populations is obviously very anachronistic. Generalised models presented in the literature (Fig. 2) are an obvious simplification, though this is most often the way in which archaeologists understand it. Here, not only is understanding of the archaeological sources important, but also their appropriate in-

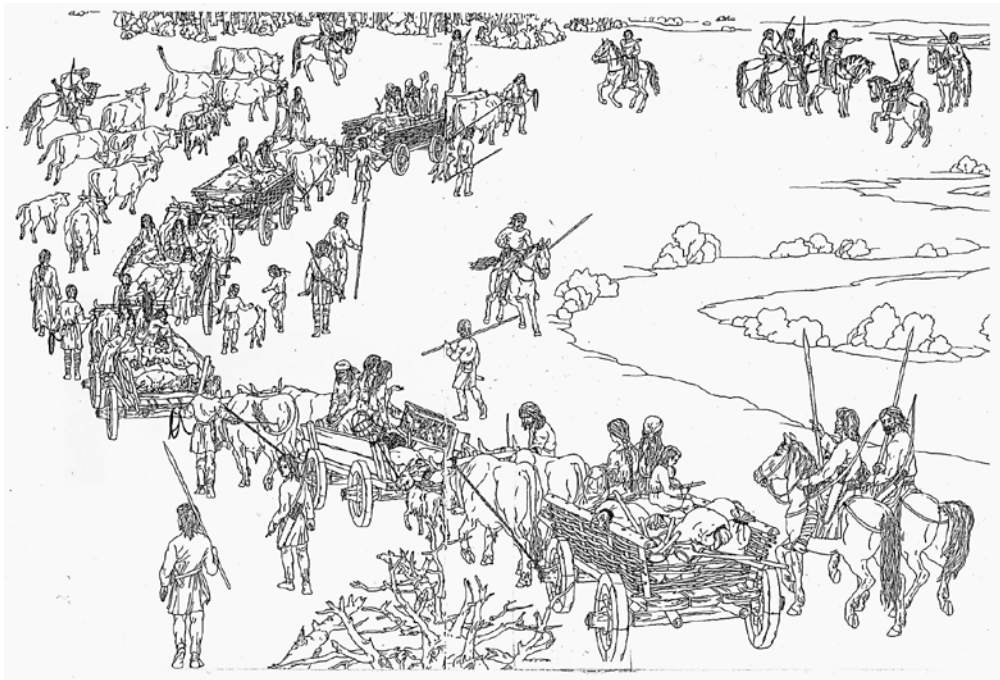

Fig. 2. The Great Migration of the Slavs (fig. P. Major – after Z. Váňa 1985)
Ryc. 2. Wielka wędrówka Słowian (rys. P. Major – za Z. Váňa 1985)

terpretation, which can vary depending on awareness (or not) of the methodological approach (Mamzer 2004, 97). However, it is clear that archaeology provides good examples of the migration of whole groups of people, small shifts in population, or even distant contacts leading to changes and cultural modifications (Gediga 2006; Machnik 2006).

We should also pay attention to the complexity of the term “migration”. The range of meanings related to this concept is discussed by Włodzimierz Wysoczański (2006) who lists a number of terms operating on different levels:

- **Leaving – moving in – settling** (migration, movement, movements of population, roaming, emigration, immigration, etc.);
- **Moving out – translocation – deposition** (exile, deportation, resettlement, translocation, displacement);
- **Removal – somewhere** (expatriation, deportation, expulsion);
- **Leaving – getting to – arriving – returning** (re-emigration, repatriation);
- **Leaving** (exodus, outlet, escape, refugee);
- **Coming; newcomers** (allochton, the influx of population);
- **Dwelling** (refugee);
- **Staying** (settlement, colonization, population, colonization, asylum, diaspora);
- **Merging, melting** (assimilation, acculturation).

Within this list are the terms of reference for the cultural situation (and therefore the archaeological sources), but this is a very difficult matter due to various (particularly source) reasons. However, a good starting point may be the situations for which written sources are available, while the interdisciplinary character of modern archaeology can also be useful in opening up new possibilities in the study of cultural changes (Machnik 2006, 37).

The remarks made in this article assume the perspective of cultural-historical archaeology, which is not the only framework to explain such complex processes as cultural change. However, since the approach is to a classic archaeological source science which provides information about differentiation of archaeological cultures, such an approach is justified. Researchers are increasingly emphasising the importance of elements of cultural-historical archaeology (“positivist core” – Markowicz 2010, 10) in recent research programs, taking into account new methodological perspectives.

Therefore, the two areas discussed, the meso-region of the lower Wisłok River and the whole province of south-eastern Poland, have been chosen to link the issues of cultural transformations with the particular region. It would appear that space played a very important role, not only as an area of specific environmental characteristics (accepted or rejected by the community of individual cultures), but also as an important “geopolitical” space in which culture was transformed, especially during earlier prehistory and early-historic cultures.

References

- Czopek S. 1996. *Grupa tarnobrzeska nad dolnym Wisłokiem i środkowym Sanem. Studium osadniczo-kulturowe*. Rzeszów.
- Czopek S. 1999. *Pradzieje Polski południowo-wschodniej*. Rzeszów.
- Czopek S. 2007. *Grodzisko Dolne, stanowisko 22 – wielokulturowe stanowisko nad dolnym Wisłokiem, część I – od epoki kamienia do wczesnej epoki żelaza* (= *Collectio Archaeologica Ressoviensis* 4). Rzeszów.
- Czopek S. and Poradyło 2008. *Warzyce, pow. Jasło, stan. 17 – osada z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza* (= *Collectio Archaeologica Ressoviensis* 10). Rzeszów.
- Jankhun H. 2004. *Archeologia osadnictwa*. Warszawa.
- Gediga B. 2006. Problem migracji w badaniach archeologicznych. In A. Fudala and W. Wysoczański (eds.), *Migracje: dzieje, typologia, definicje*. Wrocław, 38–51.
- Górski J. and Kadrow S. 1996. Kultura mierzanowicka i kultura trzciniecka w zachodniej Małopolsce. Problem zmiany kulturowej. *Sprawozdania Archeologiczne* 48, 9–32.
- Górski J. 2007. *Chronologia kultury trzcinieckiej na lessach Niecki Nidziańskiej*. Kraków.
- Karwowski M. 2007. Hic Celtorum finis – osadnictwo celtyckie na pograniczu Polski i Ukrainy. In M. Dębiec and M. Wołoszyn (eds.), *U źródeł Europy środkowo-wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych* (= *Collectio Archaeologica Ressoviensis* 5). Rzeszów, 127–141.
- Kostrzewski J. 1961. *Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach (od połowy II tys. p.n.e. do wczesnego średniowiecza)*. Poznań.
- Machnik J. 2006. Rola migracji w pradziejach. Problemy dyskusyjne. In A. Fudala and W. Wysoczański (eds.), *Migracje: dzieje, typologia, definicje*. Wrocław, 29–37.
- Makarowicz P. 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań.
- Malinowski T. 1968. Kultura pomorska a kultura grobów kloszowych. In *Zagadnienia okresu lateńskiego w Polsce*. Wrocław, 10–19.
- Mamzer H. 2004. *Archeologia i dyskurs*. Poznań.
- Parczewski M. 2005. Podstawy lokalizacji pierwotnych siedzib Słowian. In P. Kaczanowski and M. Parczewski (eds.), *Archeologia o początkach Słowian*. Kraków, 65–78.

- Podgórska-Czopek J. 2009. *Grodzisko Dolne, stanowisko 22 – wielokulturowe stanowisko nad dolnym Wisłokiem, część II – okresy rzymski i wczesnosłowiański* (= *Collectio Archaeologica Ressoviensis* 12). Rzeszów.
- Połtowicz-Bobak M. 2007. Zachód i wschód Europy – różne obszary, jedna tradycja. Wschodnie pogranicze schyłkowopaleolitycznej kultury magdaleńskiej. In M. Dębiec and M. Wołoszyn (eds.), *U źródeł Europy środkowo-wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych* (= *Collectio Archaeologica Ressoviensis* 5). Rzeszów, 35–51.
- Váňa Z. 1985. *Świat dawnych Słowian*. Warszawa.
- Węgrzynowicz T., Andrzejewska M., Andrzejowski J. and Radziszewska E. (eds.). 1995. *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno? Materiały z konferencji w dniach 24–26 listopada 1993*. Warszawa.
- Woźniak Z. 2004. Wędrówki Celtów i ich odbicie w źródłach archeologicznych. In M. Salamon and J. Strzelczyk (eds.), *Wędrówka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*. Kraków, 133–156.
- Wysoczański W. 2006. Siatka pojęciowa migracji w ujęciu językowym. In A. Fudala and W. Wysoczański (eds.), *Migracje: dzieje, typologia, definicje*. Wrocław, 124–147.

Sylwester Czopek

Zmiana kulturowa z perspektywy archeologii kulturowo-historycznej

Teorie zmiany kulturowej mogą przybierać bardzo różne formy i treści. Wiele zależy od przyjmowanej postawy metodologicznej. Nawet w zakresie zbliżonych poglądów możemy jednak obserwować różne interpretacje. Dotyczy to także archeologii kulturowo-historycznej, która w niniejszych rozważaniach odgrywa rolę zasadniczą. Już samo pojęcie „zmiana kulturowa” musi być precyzyjnie określone, bowiem nie dla wszystkich archeologów znaczy ono to samo. Biorąc pod uwagę na przykład podstawy egzystencji człowieka prahistorycznego możemy dojść do wniosku o zaistnieniu tylko o jednej, „prawdziwej” (rewolucyjnej) zmiany, czytelnej w momencie przejścia z etapu gospodarki zbieracko-łowieckiej do rolniczej. Wszystkie inne różnice mogłyby być wówczas interpretowane jedynie w kategoriach modyfikacji lub przekształceń. Z drugiej strony wiemy, że niekwestionowane przez nikogo migracje niektórych ludów stanowią przykład odwrotny, świadczący o ewidentnej zmianie etnicznej, a tym samym kulturowej (choć nie zawsze!), nawet w obrębie takiego samego, lub podobnego modelu gospodarowania.

W pewnym uproszczeniu, dla potrzeb niniejszych rozważań, można przyjąć, że o zmianie kulturowej będziemy mówili wtedy, gdy wyodrębniamy oddzielną jednostkę systematyczną w podziałach archeologicznych – kulturę lub grupę (por. Gediga 2006, 39). Jak wiadomo, kultura w archeologii jest uniwersalnym pojęciem określającym zwartą chronologicznie i przestrzennie grupę źródeł i cech. Jest to zrozumiałe, bowiem interesuje nas tutaj aspekt źródłowy zmiany kulturowej, a nie teoretyczne rozważania na temat jej możliwych lub prawdopodobnych mechanizmów i konsekwencji.

Zanim przejdziemy do bardziej konkretnych rozważań wypada jeszcze zwrócić uwagę na kilka aspektów teoretycznych. Należy do nich przede wszystkim samo rozumienie kultury archeologicznej – to co dla jednych badaczy już nią jest, dla innych jeszcze nie. Chyba najlepszym przykładem w polskiej archeologii jest trwająca od wielu lat i ciągle nie zakończona dyskusja na temat relacji między kulturą pomorską a tzw. kulturą grobów klozowych (Węgrzynowicz *i in.* 1995). Jedni badacze traktują je jako dwa oddzielne zespoły, a inni łączą w jedną całość. Brak ściśle sprecyzowanych, obiektywnych kryteriów w tym względzie był podnoszony od bardzo dawna (Malinowski 1968). Wydzielane przez archeologów jednostki obserwujemy najczęściej w postaci w pełni ukształtowanej. Trudne oddzielenie przyczyn od skutków zmiany kulturowej jest głównym powodem braku obserwacji *in statu nascendi*. Kolejny aspekt, to terytorium w którym śledzimy zmiany. W tym zakresie prowincja danego ugrupowania może być bardzo różni-

cowana, zarówno co do intensywności osadnictwa, jak i różnej chronologii pojawienia się właściwych (dystynktywnych) źródeł i cech. Bardzo trudne (nie zawsze możliwe, a z pewnych względów nawet niezasadne) jest na ogół wydzielenie tzw. obszaru genetycznego dla danej kultury, tj. takiego terytorium, na którym najwcześniej zarysowały się podstawowe cechy, widoczne później na całym obszarze zajmowanym przez dane ugrupowanie. Należy też zasygnalizować aspekt źródłowy, który nie zawsze jest przecież zadowalający.

Z punktu widzenia archeologii kulturowo-historycznej szczególnego znaczenia w rozpatrywaniu zmian kulturowych nabierają dwa aspekty. Pierwszym jest klasyczne wnioskowanie typologiczno-chronologiczne, a drugim archeologia osadnictwa. Ten pierwszy, analizuje i porządkuje źródła uwzględniając ich zróżnicowanie w czasie i przestrzeni. Ta fundamentalna wiedza, uzupełniona o nieco trudniej identyfikowalne cechy kulturowe, jest zazwyczaj podstawą do śledzenia ewentualnych powiązań i następstwa czasowego różnych grup i kategorii źródłowych. Wnioskowania takie nie uwzględniają zazwyczaj przestrzeni, czyli miejsca ich występowania. Klasycznym przykładem mogą być tutaj studia szkoły autochtonistów (np. Kostrzewski 1961), którzy rozpatrywali zazwyczaj całe instrumentarium kulturowe w oderwaniu od obszaru, na którym ono występowało. Oznaczało to, że każda z istotnych cech mogła być identyfikowana z całym zasięgiem kultury. Tymczasem uwzględnienie czynnika terytorialnego, jak się wydaje, jest bardzo ważne. Pomaga w tym archeologia osadnictwa z jej charakterystycznymi metodami, łączącymi źródła archeologiczne (stanowiska) z elementami środowiska naturalnego. Daje to możliwości „uchwycenia procesów osadniczych”, rozumianych jako „rozpoznawanie na określonych obszarach pojawienia się i zanik zasiedlenia” (Jankuhn 2004, 19). Prowokuje to z kolei do zadania pytania o przydatność metod wnioskowania charakterystycznego dla archeologii osadnictwa w badaniach zmian kulturowych. „Udaje się niekiedy wykazać zanik zasiedlenia, pojawienie się odmiennego, etnicznie nowego osadnictwa” (Jankuhn 2004, 159). Koniecznym warunkiem są w tym przypadku:

- stwierdzenie zaniku osadnictwa w regionie w określonym (pewnym) czasie;
- potwierdzenie ponownych procesów osadniczych, które rozwijałyby się niezależnie od poprzednich.

Odpowiednią bazę źródłową do weryfikacji takich założeń dają dobrze rozpoznane regiony, na co składają się wyniki licznych badań powierzchniowych (w tym wielokrotnie weryfikowanych) i wykopaliskowych. Trzeba bowiem zwrócić uwagę na kilka ważnych ograniczeń źródłowych:

- konieczny jest w miarę pełny obraz osadnictwa, a więc jednorazowa prospekcja (np. Archeologicznego Zdjęcia Polski) jest tutaj dalece niewystarczająca;
- należy dążyć do uzyskania odpowiednio licznych serii materiałów źródłowych przydatnych do datowania (a także podstawowych określeń chronologicznych), które pochodzą przede wszystkim z systematycznych badań wykopaliskowych;

- obserwacje z zakresu geografii osadnictwa muszą być uzupełnione i weryfikowane w trakcie badań wykopaliskowych i przy uwzględnieniu wszystkich źródeł przyrodniczych (ekofaktów).

Za szczególnie ważne należy uznać obserwacje z zakresu dynamiki osadnictwa, która wymaga odpowiednio precyzyjnych określeń chronologicznych. Archeologia osadnictwa operuje raczej pojęciem kultury ukształtowanej, tymczasem najważniejsze byłyby tutaj obserwacje *in statu nascendi* – kultury w procesie jej kształtowania. W przeważającej części opracowań z zakresu osadnictwa prahistorycznego jest to jednak niemożliwe, ze względu na brak podstaw źródłowych do dokładnego rozwarstwienia poszczególnych kultur (na ogół łatwo wydzielamy poszczególne kultury, trudniej dokonać rozwarstwienia w ich obrębie mając do dyspozycji mało charakterystyczny materiał ceramiczny zebrany na powierzchni stanowiska). Należy także odróżnić zmiany kulturowe endogenne (wewnętrzne, łączące się z modyfikacjami i ewentualnymi przekształceniami lokalnego systemu kulturowego) i egzogenne (zewnętrzne, z których najbardziej skrajnym przypadkiem jest migracja). Archeologia osadnictwa łatwiej rejestruje te drugie. Można nawet stwierdzić, że im większe różnice formalne (źródłowe – w tym przypadku np. różna organizacja osadnictwa w połączeniu ze zmianami strukturalnymi) między dwiema kulturami, tym obserwacje tego typu są łatwiejsze.

Odrębnym problemem jest przestrzeń, w której możemy rozpatrywać zmiany osadniczo-kulturowe i której dotyczy właściwa transformacja. Poziom wnioskowania właśnie w tych dwóch aspektach jest bowiem różny. O ile podstawowe zmiany osadnicze mogą być rejestrowane już na elementarnym dla archeologii osadnictwa poziomie mikroregionu (rozumianego jako podstawowe terytorium w organizacji przestrzennej, najczęściej osada i cmentarzysko wraz z zapleczem), o tyle taka perspektywa dla wiarygodnych ustaleń o zmianie kulturowej w ogóle, jest zdecydowanie niewystarczająca. Nie każda zmiana osadnicza oznacza bowiem zmianę kulturową. Nawet suma wniosków z sąsiadujących ze sobą mikroregionów może nie dawać dostatecznego dystansu terytorialnego. Nie wszystkie mikroregiony z punktu widzenia istoty przemian kulturowych można uznawać przy tym za równoważne. Poza tym, to co dla jednych mikroregionów (a nawet większych mezoregionów) może być efektem zmiany kulturowej, już dla innych nie koniecznie musi być tak interpretowane. Z tego punktu widzenia zmiana uchwytana na elementarnym poziomie jest tylko zmianą lokalnego systemu. Nie musi ona oznaczać szerszej zmiany kulturowej.

Tak więc należy stwierdzić, że archeologia osadnictwa powinna dostarczać danych, które należy uwzględniać w analizach wykazujących zmiany kulturowe (lub ich brak). Trzeba jednak pamiętać o licznych ograniczeniach wynikających z istoty badań osadniczych.

Interesujących obserwacji (danych empirycznych) może dostarczyć prześledzenie zmienności kulturowej na wybranym obszarze. Najlepiej rozpoznany pod tym względem, w odniesieniu do całych pradziejów w ska-

li południowo-wschodniej Polski, jest mezoregion nad dolnym Wisłokiem (Czopek 1996; 2007, 210–227, mapy na ryc. 182–186; Podgórska-Czopek 2009, 218–232, mapy na ryc. 83). Obszar ten, wielkości 462 km², można traktować jako próbny dla zbadania zmienności lub ewentualnej ciągłości kulturowej. Wypełnia on zarazem definicję mezoregionu, jako jednostki w systemie osadniczym pośredniej między mikro-, a makroregionem. Na obszarze tym mamy dobrze uchwytnie następujące etapy (nie uwzględniono w tym zestawieniu stanowisk nieokreślonych kulturowo, datowanych ogólnie na epokę kamienia czy neolit):

- paleolit schyłkowy (3 stanowiska);
- mezolit (5 stanowisk);
- wczesny neolit – kultury południowe (22 stanowiska);
- neolit – kultura pucharów lejkowatych (24 stanowiska);
- wczesna epoka brązu – kultura mierzanowicka (19 stanowisk);
- starsza epoka brązu – kultura trzciniecka (38 stanowisk);
- środkowa epoka brązu/wczesna epoka żelaza – tarnobrzeńska kultura łużycka (187 stanowisk);
- okres rzymski – kultura przeworska (89 stanowisk);
- wczesne średniowiecze – kultura wczesnosłowiańska (3 stanowiska).

Każdy z nich jest reprezentowany przez określoną liczbę stanowisk zajmujących mniej, lub bardziej wyraźne strefy środowiskowe. O miejscowej genezie można mówić jedynie w odniesieniu do etapu przejściowego od kultury trzcinieckiej do tarnobrzeńskiej kultury łużyckiej. Wskazują na to podobne preferencje osadnicze (Czopek 1996, 79–85), tak różne od wcześniej obserwowanych na tym obszarze, a także liczne nawiązania w materiale źródłowym, w tym przede wszystkim w ceramice. Najbardziej wymownym przykładem jest stwierdzona tylko w tym regionie (a nawet w jednym z mikroregionów – Grodzisko Dolne) sekwencja: trzcinieckie cmentarzysko szkieletowe – inhumacyjna faza cmentarzyska tarnobrzeńskiej kultury łużyckiej – powszechna kremacja na tej samej nekropoli. Występujące na stanowiskach trzcinieckich garnki o esowatym profilu pojawiają się przy tym w najstarszej fazie cmentarzysk „tarnobrzeńskich”, świadcząc o ciągłości tradycji garncarskiej w zakresie wytwarzania podstawowej kategorii naczyń. W zmodyfikowanej formie – jako garnki o charakterystycznie obmazywanej powierzchni – przeżywają się jeszcze bardzo długo.

W analizowanym mezoregionie dolnego Wisłoka można także wskazać na wyraźne przerwy w zasiedleniu. Dobra znajomość źródeł raczej nie pozwala w tym przypadku na sformułowanie zastrzeżenia, że jest to jedynie luka źródłowa. Najbardziej jaskrawym przykładem jest hiatus między zanikiem osadnictwa tarnobrzeńskiej kultury łużyckiej, odnoszonym do około III wieku p.n.e., a pojawieniem się kultury przeworskiej, która może być tu datowana najwcześniej na fazę B okresu rzymskiego, czyli I wiek AD. Przerwa mogła zatem trwać nawet 300–400 lat. Nieco krótszą, bo zapewne kilkudziesięcioletnią (Podgórska-Czopek 2009, 238–245), stwierdzono między osadnictwem z okresu rzymskiego i wędrowek ludów a materiałami wczsno-

słowiańskimi. W tym ostatnim przypadku model kulturowy jest tak różny w stosunku do wcześniej obowiązującego, że trudno mówić o jakiegokolwiek jego miejscowej genezie.

Warto zauważyć, że prowadzone w ostatnim czasie badania szeroko-płaszczyznowe w ramach programu autostradowego nie przyniosły źródeł, które spowodowałyby konieczność zmian w przedstawionym wyżej schemacie sekwencji kulturowej. Nie uzyskano także danych, które wymusiłyby korekty w modelowym ujęciu osadnictwa i charakterystyki kulturowej, bardzo dobrze rozpoznanej w całym przywołanym tu regionie, dla czasów od epoki brązu (Czopek 1996; 2007) po początkową fazę wczesnego średniowiecza (Podgórska-Czopek 2009).

Jeszcze bardziej wyraźny przykład dotyczy pojawiania się w VI tysiącleciu BC na lessach rzeszowsko-przemyskich najstarszej kultury rolniczej – kultury ceramiki wstęgowej rytej. Jej rodowodu należy szukać poza tym obszarem. Jest to jednostka rozpoczynająca neolit (gospodarkę rolniczą) na ziemiach polskich, wywodząca się z terenów położonych na południe od Karpat i Sudetów. W literaturze przedmiotu panuje zgoda co do jej allochtonicznego charakteru na obszarze dzisiejszej Polski (Machnik 2006, 33). Natomiast jej długa obecność (prawie 1000-letnia) sprzyjała niejako wtórnemu rozszerzeniu z najwcześniej skolonizowanych obszarów, czemu sprzyjał preferowany wówczas model gospodarki rolniczej. Nie wdając się w dyskusję, czy lessy rzeszowsko-przemyskie, charakterystyczna ekumena ludności kultury ceramiki wstęgowej rytej, zostały skolonizowane bezpośrednio z Południa, czy też w wyniku innych przesunięć ludnościowych, należy z całą mocą podkreślić egzogenny charakter tej jednostki (a w tym przypadku także ludności) na tym obszarze, podobnie zresztą jak i w innych regionach położonych na północ od Karpat i Sudetów.

Inne społeczności neolityczne reprezentowane są tutaj przede wszystkim przez ludność kultury pucharów lejkowatych oraz (o nieco innym charakterze) także kultury ceramiki sznurowej. Dla tych jednostek także byłoby bardzo trudno wykazać miejscowe (tj. na obszarze nadsańsko-wisłoczańskim wraz z przyległym Przedgórskim Płaskowyżem Lessowym/Wysoczyźnie Kańczuckiej) korzenie. Podobnie ma się rzecz z innymi kulturami prahistorycznymi, a przede wszystkim z sygnalizowanym wcześniej osadnictwem wczesnosłowiańskim. Różnice kulturowe między kulturą przeworską z okresu rzymskiego i wędrowek ludów a materiałami wczesnosłowiańskimi z najstarszej fazy wczesnego średniowiecza są tak duże, że jest to jeden z fundamentów tezy o allochtonizmie Słowian na ziemiach polskich. Dodatkowym argumentem jest wspomniany hiatus czasowy.

Rozpatrując zatem przemiany osadniczo-kulturowe na obszarze doliny dolnego Wisłoka i środkowego Sanu, dochodzimy do wniosku o braku ciągłości między poszczególnymi jednostkami. Po uwzględnieniu różnic w instrumentarium kulturowym prowadzi to do wniosku o zarejestrowaniu raczej kolejnych epizodów niż ciągłego procesu wiążącego się z trwałą obecnością człowieka, modyfikującego lub zmieniającego swą kulturę w zależności od

warunków naturalnych i uwarunkowań historyczno-kulturowych. Ocena takiego stanu rzeczy może być dwojaka:

- albo analizowany obszar jest za mały (lub niereprezentatywny) do wyciągania wniosków o zmianie kulturowej w szerszej skali, co może mieć także związek z ciągle wyrywkową przecież znajomością źródeł, w związku z czym uzyskany obraz jest nieprawdziwy;
- albo zarejestrowane zmiany oddają rzeczywiste relacje chronologiczno-przestrzenne w stosunku do wyróżnianych tutaj jednostek kulturowych.

Jest to jak widać problem dosyć złożony i trudny w swej interpretacji (stąd prowokujący do ciągłej dyskusji). Źródłoznawstwo archeologiczne nie zawsze dostarcza w tym przypadku zasadniczych argumentów. Idealny model wnioskowania musi zakładać powtarzalność lub przetworzenie cech przy stwierdzonym na tym samym obszarze następstwie chronologicznym (tabela 1).

Model pierwszy bardzo wyraźnie nawiązuje do klasycznego ewolucjonizmu. Z obserwacji mikro- i mezoregionalnych (także tych przytoczonych wcześniej) wynika jednak, że można go bardzo rzadko udowodnić w odniesieniu do określonego obszaru. Istnieje oczywista zasada, że im mniejsze terytorium tym jest to trudniejsze, a nawet wręcz niemożliwe. Problemem jest przede wszystkim powtarzalność istotnych (w tym przetworzonych) cech kultury oraz dobre datowanie. Drugi przypadek („rewolucyjny”) akcentuje następstwo kultur przy braku powtarzalności cech i wyraźnej kontynuacji chronologicznej. Jest to swego rodzaju pozorna ciągłość, bardzo często obserwowana w układach regionalnych, mylona z rzeczywistą ciągłością kulturową, a nawet ludnościową. W grupie tej mieszczą się przede wszystkim klasyczne zmiany egzogenne z migracjami włącznie. Jak każdy układ modelowy, także i ten zawiera oczywiście uproszczenia, z których należy sobie zdawać sprawę.

Można zatem stwierdzić, że zmiany kulturowe w archeologii dają się w pewien sposób klasyfikować. Najogólniejszy podział to zmiany inspirowane (lub pochodzące) z zewnątrz rozpatrywanego terytorium (lub kultury) i przeobrażenia wewnętrzne, prowadzące do przekształcenia się jednej kultury w drugą. Te pierwsze można nazwać egzogennymi, a drugie endogennymi. Dokładniejsza ich klasyfikacja mogłaby wyglądać następująco:

Zmiany egzogenne:

- Ekspansjonizm kulturowy ze szczególnym uwzględnieniem **migracji** (w szerokim pojęciu):
 - zagospodarowanie „lokalnej” anekumeny;
 - zastąpienie kultury autochtonicznej;
 - rozpoczęcie procesów akulturacyjnych („migracja innowacyjna”).
- „Zderzenie” kultur (w tym oddziaływanie i wpływy sąsiedzkie).
- Adaptacja obcych (nowych) wzorców kulturowych, w tym warunkach izolacji („zdolność adaptacyjna kultur i grup”).

Zmiany endogenne:

- „Rozwój kulturowy” (zmiana kultury w czasie).
- Reakcja na zmiany środowiskowe.

Wachlarz możliwości interpretacyjnych zmian egzogennych jest dużo szerszy niż dosłowne rozumienie przekształceń endogennych. Można nawet zakwestionować wewnętrzny rozwój kulturowy jako istotny czynnik zmiany. Z poziomu źródeł archeologicznych alternatywnym terminem może być tutaj modyfikacja kultury, niekoniecznie prowadząca do zasadniczych zmian strukturalnych. Bardzo często także inspiracją takiej „wewnętrznej” zmiany pochodzi z zewnątrz.

Niezwykle interesującym zagadnieniem jest także reakcja na zmiany środowiskowe. Najstarszym znanym archeologii mechanizmem jest w tym zakresie migracja – opuszczenie terytorium nieprzystającego do preferowanego modelu w danej kulturze. Tak bowiem należy tłumaczyć wszelkie zmiany kulturowe najstarszych społeczności zbieracko-łowieckich (paleolitycznych i mezolitycznych), które właśnie w ten sposób reagowały na zmieniające się warunki naturalne. Były to oczywiście bardzo drastyczne zmiany, charakterystyczne dla epoki lodowcowej (plejstocenu/paleolitu). Tak specyficzna reakcja człowieka wynikała z głębokości samych zmian, ale też niskiego poziomu kulturowego i niewykształcenia mechanizmu adaptacyjnego do nowych, zmieniających się warunków klimatycznych i związanych z nimi przemianami pozostałych składników środowiska naturalnego.

Komentarza wymaga także zderzenie kultur. Dochodzi do niego w sytuacji gdy dwie jednostki (kultury lub grupy) wchodzi z sobą w reakcje. Może to dotyczyć sąsiadujących ze sobą zespołów ale też sytuacji, w której na danym obszarze pojawia się nowa jakość, np. obca ludność. Klasyczny mechanizm został wyjaśniony przez Sławomira Kadrowa i Jacka Górskiego w doniesieniu do relacji mierzanowicko-trzcinieckich na obszarze lessów małopolskich (Górski, Kadrow 1996; por. też Górski 2007, 32–38). Ze źródłowego punktu widzenia istotna jest konstatacja, że tego typu wnioskowanie może mieć miejsce tylko wtedy, gdy dysponujemy odpowiednim zasobem materiałowym. Kluczem jest oczywiście dobrze opracowana chronologia lokalnych zdarzeń. Zmiana kulturowa ma bowiem charakter dynamiczny.

W relacjach między dwiema kulturami (na tym samym obszarze) możliwe są (Ryc. 1) tylko 3 sytuacje – $A + B = C$; $A + B = A$ i $A + B = B$. Na wszystkie znajdziemy stosowne przykłady w źródłach archeologicznych z ziem polskich, choć nie tak samo często spotykane. Najbardziej utrwalonym modelem jest powstanie nowej jakości przy zderzeniu się dwóch odrębnych systemów. Im jednak więcej wiemy o źródłach i im dokładniej potrafimy je datować, tym coraz częściej sięgamy do alternatywnych propozycji (np. Górski, Kadrow 1996). Trzeba także zwrócić uwagę na przestrzeń, w której dokonują się ewentualne zmiany. Nawet w sąsiadujących ze sobą regionach procesy takie mogą mieć inny przebieg.

Rozpatrzmy zatem (tabela 2) możliwość zastosowania podziału na kultury egzogenne i endogenne w odniesieniu do południowo-wschodniej Polski (por. Czopek 1999).

W powyższym zestawieniu zdecydowanie dominują kultury, których raczej nie sposób wywodzić z miejscowego, wcześniejszego podłoża. Niektóre z nich, raczej powszechnie łączy się z migracją – przybyciem pewnej grupy

ludności o określonych, charakterystycznych tylko dla niej, cechach. Na poziomie źródłowym, mowa tutaj np. o ceramice, czy też narzędziach oraz innych cechach kulturowych – np. odmiennym obrządku pogrzebowym czy istotnych zmianach w systemie osadniczym. Ewidentnymi przykładami może tutaj być np. przybycie Celtów (Woźniak 2004, 133–156) i powstanie całego nadsańskiego skupiska osadniczego (Karwowski 2007), czy też migracja pierwszych Słowian w początkach wczesnego średniowiecza (Parczewski 2005). Wcześniej również można wskazać konkretne przykłady – np. kultury magdaleńskiej (Połtowicz-Bobak 2007, 35–51), czy kultur mezolitycznych. Zapewne podobnie można interpretować ślady kultur zakarpaccich, szczególnie czytelne w epoce brązu. Genezy kultur: Füzesabony, pilińskiej czy też zespołów typu Warzyce trudno się doszukiwać w miejscowych, wcześniejszych ugrupowaniach (Czopek 1999, 111–120). Nawet tak ściśle związane z dorzeczem Wisły kultury jak trzciniecka, pomorska czy przeworska nie mogą być także związane z miejscowymi przekształceniami. Proponowany przez nie wzorzec kulturowy powstał na innych terenach, a w dorzecze Sanu i Wisłoki dotarł w formie już ukształtowanej. Potwierdza to przede wszystkim chronologia, jak też obserwacje z zakresu geografii osadnictwa.

Kultury uznane za endogenne także mają w swojej genezie pewien pierwiastek egzogeny. Np. tarnobrzeska kultura łużycka, z całą pewnością powstała na interesującym nas terenie (nigdzie poza nim nie występuje), ale jej cechy kulturowe wykazują zewnętrzną („południową” lub „zachodnią”) inspirację. Potrafimy wprawdzie wymienić elementy łączące ją ze starszym podłożem (substratem) kultury trzcinieckiej (podobny sposób lepienia naczyń – wg tej samej stylistyki i zbliżonej technologii; kontynuowanie zasiedlenia w tych samych mikro – i mezoregionach), ale główna cecha identyfikacyjna – kremacja zmarłych nie jest miejscowym pomysłem na obrządek pogrzebowy. Podobny mechanizm można zarysować w stosunku do zespołów typu Niepla, charakteryzujących odrębność regionu karpacciego we wczesnej epoce żelaza (Czopek, Poradyło 2008, 180 n.). Widoczne tam cechy technologiczne i stylistyczne ceramiki wykazują zarówno związki z miejscowym podłożem, jak i znacznie szersze analogie.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na specyfikę obszaru południowo-wschodniej Polski. Silniej niż gdzie indziej zarysowują się tutaj wpływy południowe i nawiązania wschodnie, co niewątpliwie ma znaczenie w rozważaniach o miejscowych przekształceniach kulturowych czy obcych infiltracjach, a nawet migracjach. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na uwarunkowania środowiskowe, które są naturalnym katalizatorem zmian kulturowych. Nizinna część obszaru południowo-wschodniej Polski (tj. Kotlina Sandomierska) wykazuje silniejsze związki z całym dorzeczem Wisły niż strefa karpacka. To właśnie tam odrębne cechy środowiska, podobne do znanych z południowej strony Karpat, były niejako „naturalną” ekumeną dla odmiennych ludów i kultur. Można tu wspomnieć choćby najlepiej znane przykłady kultur epoki brązu – kultura Füzesabony, pilińska czy zespoły typu Warzyce, a później Niepla.

Należy zatem stwierdzić, że głównym motorem zmian kulturowych były i są albo migracje, albo innego rodzaju przemieszczenia ludności i szeroko rozumiane kontakty międzygrupowe (międzyludzkie), prowadzące do egzogennych zmian w obrębie miejscowych kultur. Ekspansjonizm kulturowy rozumiany wyłącznie jako przesunięcie całych ludów zasiedlających anekumeny jest oczywiście bardzo anachroniczny. Sugestywny model graficzny przedstawiany w literaturze (Ryc. 2) jest oczywistym uproszczeniem, a tak przecież najczęściej bywa on rozumiany przez archeologów. Ważne są tutaj nie tylko źródła archeologiczne, ale też odpowiednia ich interpretacja, która może być krańcowo różna w zależności od uświadamianej (lub nie) postawy metodologicznej (Mamzer 2004, 97). Trudno jednak zaprzeczyć, że archeologia dostarcza dobrych przykładów zarówno na migracje całych ludów, mniejsze przesunięcia ludnościowe, czy nawet dalekie kontakty prowadzące do zmian i modyfikacji kulturowych (Gediga 2006; Machnik 2006).

Warto także zwrócić uwagę na złożoność terminu „migracja”. Siatka pojęć z nim związanych wg Włodzimierza Wysoczańskiego (2006) obejmuje kilka różnopoziomowych terminów:

- wyjście – przesunięcie się – osiedlenie się (migracja, przemieszczanie, ruchy ludnościowe, wędrówka, emigracja, imigracja itd.);
- wyprowadzenie – translokacja – osadzenie (zsyłka, deportacja, przesiedlenie, translokacja, przemieszczenie);
- wydalenie – dokąś (ekspatriacja, wysiedlenie, wypędzenie);
- wyjście – dojsie – przebywanie – powrót (reemigracja, repatriacja);
- wyjście (exodus, odpływ, ucieczka, uchodźstwo);
- przyjsie; przybysze (allochton, napływ ludności);
- przebywanie (uchodźstwo);
- pozostanie (osadnictwo, zasiedlenie, zaludnienie, kolonizacja, azyl, diaspora);
- wtapienie się; stopienie się (asymilacja, akulturacja).

To właśnie wśród nich należy szukać adekwatnych do sytuacji kulturowej (a więc także źródeł archeologicznych) terminów. Jest to z oczywistych (w tym przede wszystkim źródłowych) względów sprawa bardzo trudna. Punktem wyjścia mogą być jednak te sytuacje, dla których znajdujemy pomoc w źródłach pisanych. Z drugiej strony przydatna może być także interdyscyplinarność współczesnej archeologii, która otwiera zupełnie nowe możliwości w badaniach zmian kulturowych (Machnik 2006, 37).

Dla uwag sformułowanych w tym artykule przyjęto perspektywę archeologii kulturowo-historycznej, która z oczywistych względów nie może być jedyną płaszczyzną wyjaśniania tak złożonego procesu jakim jest zmiana kulturowa. Skoro jednak mówimy o klasycznym źródłoznawstwie archeologicznym i wydzielanych na tej podstawie kulturach archeologicznych, to właśnie takie podejście jest uzasadnione. Coraz częściej akcentuje się bowiem znaczenie elementów archeologii kulturowo-historycznej („pozytywistycznego jądra” – Makarowicz 2010, 10) także w konstruowanych współcześnie programach badań, uwzględniających nowe perspektywy metodologiczne.

Przywołane dwa aspekty terytorialne – mezoregion nad dolnym Wisłokiem i cała prowincja południowo-wschodniej Polski – miały na celu powiązanie problematyki przekształceń kulturowych z konkretnym regionem. Wydaje się, że przestrzeń odgrywa tutaj bardzo ważną rolę. Nie tylko jako obszar o określonych cechach środowiskowych (akceptowanych lub odrzucanych przez społeczności poszczególnych kultur), ale także jako przestrzeń „geopolityczna”, co jest bardzo ważne przynajmniej dla młodszych kultur prahistorycznych i wczesnohistorycznych.

